

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1238318

Cilt: 6 Sayı: 1 Mart 2023

ss. 158-169

Makalenin Geliş

Tarihi

18/01/2023

Makalenin

Kabul Tarihi

16/03/2023

Yayın Tarihi

28/03/2023

KÖSTENDİLLİ SÜLEYMAN ŞEYHİ'NİN BİR GAZELİNDE SATRANÇ VE SATRANÇ TERİMLERİ

Melek DİKMEN*

Kamile ÇETİN**

ÖZET

Klâsik dönem Türk şairleri âdetler, gelenek ve görenekler, inanışlar, giyim kuşam, av, spor, çeşitli oyunlar gibi sosyal hayata dair pek çok unsuru şiirlerinde yansıtmışlardır. Bu bağlamda, sıklıkla zikredilen oyunlardan biri de zekâyaya dayanan ve aslında bir strateji oyunu olan satrançtır. Satranç terimleri farklı nazım şekillerinde, çeşitli vesilelerle zikredilmiştir. Şairler; teşbih, tevriye gibi edebî sanatlar başta olmak üzere satrançla ilgili terimleri şiirlerinde kullandıkları gibi, satranç-nâme adı verilen müstakil manzumelerde de söz konusu etmişlerdir.

Satranç oyununa dair terimleri şiirinde konu edinen isimlerden biri de, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında Balkan coğrafyasında yaşamış Klâsik dönem şairlerinden Köstendilli Süleyman Şeyhî'dir. Aynı zamanda bir Nakşibendî şeyhi olan Köstendilli'nin dinî-tasavvufî muhtevalı otuza yakın eserinin yanında, Türkçe bir

* Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fak. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı ABD., melekdikmen@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8035-2097.

** Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı ABD., kamilecetin@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1676-0234.

Divan'ı da bulunmaktadır. Şair, Divanı'nda satraç terimlerini kullanarak yedi beyitlik bir gazel yazmıştır. Söz konusu gazel aynı zamanda satraç oyununun önemli ve stratejik taşlarından biri olan "at" redifiyle yazılmıştır. Bu şiirin ilk mana katmanında satraç oyunuyla ilgili terimler dikkati çekmektedir. İkinci anlam tabakasında şair, sözün ifade gücüne dair unsurlara ve bazı taktiklere yer vermiştir. Dolayısıyla bu şiirde satraç terimleri, tevriye sanatından da istifade edilerek kullanılmıştır. Çalışmada, söz konusu gazel üzerinde inceleme ve şerh denemesi yapılmış, Köstendilli Süleyman Şeyhi'nin satraç terimlerini hangi açılardan şiirine malzeme yaptığına dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Köstendilli Süleyman Şeyhi, Gazel, Satraç, At.

CHES AND CHES TERMS IN AN ODE OF SULEIMAN SEYHI OF QYUSTENDIL

ABSTRACT

Classical period Turkish poets reflected many elements of social life such as customs, traditions, beliefs, clothing, hunting, sports and various games in their poems. In this context, one of the games that is often mentioned is chess, which is based on intelligence and is actually a strategy game. Chess terms have been mentioned in different verses on various occasions. The poets used the terms related to chess, especially literary arts such as teşbih and tevriye, in their poems, as well as in separate poems called satranc-name.

One of the names who used the terms related to the game of chess in his poem is Suleiman Seyhi of Qyustendil, one of the Classical period poets who lived in the Balkan geography in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century. Köstendilli, who is also a Naqshbandi sheikh, has a Turkish Diwan, as well as nearly thirty works with a religious-mystical content. The poet wrote an ode of seven couplets using chess terms in his Diwan. The ghazal in question is also written with the redif "horse", which is one of the important and strategic pieces of the game of chess. In the first meaning layer of this poem, the terms related to the game of chess draw attention. In the second layer of meaning, the poet included elements of the expressive power of the word and some tactics. Therefore, in this poem, the terms of chess are used by making use of the art of tevriye. In this study, an examination and annotation has been made on the ghazal in question, and it has been tried to draw attention to the aspects in which Suleiman Seyhi of Qyustendil used chess terms as a material for his poetry.

Keywords: 18th Century, Suleiman Seyhi of Qyustendil, Ode, Chess, Horse.

GİRİŞ

Klâsik Türk şiirinde sosyal hayattan alınan birçok malzeme arasında şairlerin yaşadıkları dönemde yaygın olan birtakım oyunlar da yer almaktadır. Bazı oyunlar, şairler tarafından bazen beyitlere bazen de müstakil manzumelere konu edilmiştir. Bir strateji ve zekâ oyunu olan ve Hindistan'da ortaya çıkıp dünyaya yayıldığı düşünülen satranç¹, sıklıkla ve farklı vesilelerle işlenmiştir². Klâsik Türk Edebiyatı geleneğinde bütünüyle satranç terimleriyle kaleme alınmış manzumeler vardır (Aksoyak, 2005: 7-16). Bu tür şiirler; kaside, gazel ve kıt'a gibi farklı nazım şekilleriyle yazılmışlardır (Kayaokay, 2018: 249). Ayrıca satranç için oluşturulmuş manzum bilmeceleer bulunmaktadır (Levend, 1984: 16). Klâsik Türk edebiyatı tarihi incelendiğinde satrançla ilgili manzumelerin yanında, mensur eserlerin de kaleme alındığı bilinmektedir. Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranç-nâme'si (Uluyüz, 2014), Nusret Ali Han Dehlevî'nin risalesi (Kaman ve Gürışık Köksal, 2016: 321-356) bu bağlamda zikredilebilir³. Diğer taraftan, Alâüddevle-i Simnânî'nin Risâle-i Şatrançciyye'si⁴ gibi bazı eserler tasavvufî sembollerini anlatmada satranç terimlerinden istifade edilmiştir⁵.

Satrançla ilgili terimleri bir gazelinde söz konusu eden şairlerden biri de Köstendilli Süleyman Şeyhî'dir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında yaşamış Klâsik dönem Türk şairlerinden olan şair, (d. 1163/1749-1750- ö. 1235/1819-1820), aynı zamanda bir Nakşibendî şeyhidir. Köstendilli'nin Türkçe Divanı'ndan başka, dinî ve tasavvufî muhtevalı birçok eseri vardır⁶. Kaynakların bildirdiğine göre şair, hayatının bir döneminde de satranca son derece düşkündür. Mürşidi Hâce Mustafa Efendi'nin bir ziyaretinden sonra, onun küçük günahlar hakkındaki sözlerinden satranççı da kastettiğini düşünerek, satranç oynamaktan vazgeçmiştir (Yıldırım, 2019: 67-68).

Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin Bir Gazelinde Satranç ve Satranç Terimleri

¹ Geniş bilgi için bkz. Ercan, 2021: 74-95.

² Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. Arslan, 2000: 1-25; Kaplan ve Poyraz, 2010: 152; Uluğtekin, 1994.

³ Diğer eserler için bkz. Şahin, 2016: 158.

⁴ Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan, 2021: 191-217.

⁵ Örnek olarak bkz. Muhammed b. El-Hâşimî ed-Dimaşki, 2011.

⁶ Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin hayatı ve eserlerine dair detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, 1989: 25-76; Yılmaz, 2020: 13-41; Yıldırım, 2019: 39-146; Ceyhan, 2010: 108-109; Kundakçı, 2018: 17-64; Bülbül, 2014.

Köstendilli Süleyman Şeyhî Divanı'nda, bütünüyle satraç terimlerine yer verilen gazel, *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla kaleme alınmıştır. (Köstendilli Süleyman Şeyhî, 27b-28a). Şeyhî'nin yedi beyitlik manzumesi, satraç-nâme türünde olmayıp satraç terimleri üzerinde inşa edilmiş müstakil bir şiirdir. Gazelin tamamı şu şekildedir:

Fâris-i mısır-ı hayâlî-tab' sür meydâna at

Kande 'azm etsen umûrun himmet-i merdâna at

Şâh-râh-ı vasla dil oldum piyâde 'aşkla

Durma ruh bulsun sözün mât olma sal ferzâne at

Rûh evinden kiş neberd-gâh-ı 'aşka at kopar

Şâh-ı ruhsârın aç ugrun kâkülün bir yana at

'ıyşa ragbetden bilindi zâhidin maksûdu lik

Dilberâ san'at ile el at kopar meydâna at

At evinden şeh-süvârım gayrı hıfz et hüsnünü

Şâh önün doldur piyâde 'asker ile dâne at

Sarpa ugratma belâgatle sühan meydânın al

Bu hayâl-i hâmdır doldurma seng-istâna at

Şeyhiyâ berceste lâ-kaydâne tarh et nev-zemîn

Bir gazel tanzîr edip ser-levha-i divâna at

Şair, gazel nazım şekliyle kaleme aldığı bu manzumesini “-a at/-e at” redifiyle yazmıştır. Gazelin redif kelimesi olan “at”; hem *atmak* fiilinin emir ikinci teklik şahıs çekimini hem de bir satraç terimi olan “at”ı hatırlatacak şekilde tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Satraç terimleriyle yazılmış olan gazellere bakıldığında, oyunla ilgili hususların dışında ikinci bir anlam katmanına rastlanmaktadır. Manastırlı

Celâl, (Aksoyak, 2005: 7-16) Kabûlî, Remzî ve'in gazellerinde sevgili ile ilgili unsurlar anlatılmışken, Ömer Besîm'de dünya hayatı, Hâverî'de ise kendi ruh hâli ve yaşadığı sıkıntılar (Kayaokay, 2018: 259-264) dile getirilmiştir. Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin gazeli, satranç terimleriyle yazılmış diğer gazellerle mukayese edildiğinde farklılık arz etmektedir. Zira şair, sözün gücü ve şairlikle ilgili hususlara dikkat çekmektedir.

1. *Fâris-i musr-ı hayâlî-tab' sür meydâna at*
Kande 'azm etsen umûrun himmet-i merdâna at

Şeyhî'nin gazelinin ilk mısraında ifade edilen husus, satranç oyununda ilk hamlenin, beyaz taşlı oyuncunun hakkı olduğudur. Beyaz taşlar atak oynamak, siyah taşlar ise savunmada kalmak zorundadır. Bu oyunda ilk açılış hamlesi çok önemlidir. Satranca ya piyonla ya da atla başlanır. Satranç tahtasında ilk hamlesini atla yapan âşık, sevgiliye piyon gibi birer kare ilerleyip oynayan değil, bir seferde dört kare hareket ederek giden atla ulaşmak arzusundadır. At, aynı zamanda önündeki engellerin üzerinden atlayarak gidebilme özelliğine sahiptir. Şair, at hamlesi ile başlayarak ve taşların üzerinden atlayarak bir an önce maşukuna varmak istemektedir. İkinci mısra da bunu desteklemektedir.

Köstendilli Süleyman Şeyhî, ilk beyitte satrançla ilgili anlatımın yanında ikinci anlam katmanında şairlikle ilgili ifadeler yer vermiştir. Kelime anlamı, "(at) binicisi, atlı" ve "usta, hünerli" olan fâris, "şairlikte at oynatabilen kimse" karşılığında kullanılmıştır (Öztürk, 2007: 397). Tab' ise, şairlerin daha ziyade övgü amaçlı kullandıkları bir ifade olup "bir kimsede doğuştan var olan şairlik yeteneği" (Mum, 3013: 221) manasındadır. Hayal kelimesinin "imge" (Açıkgöz, 2008: 16) anlamı göz önünde bulundurulacak olursa Köstendilli, gazele şairlik yeteneğinden kaynaklanan hayal ülkesine doğru at sürmesi seslenişle başlamıştır. Ayrıca nereye giderse gitsin, işlerini mertlerin himmetine yakışır şekilde yapması gerektiği hitabını da eklemiştir. "Himmet-i merdân" (erenlerin himmeti) ifadesindeki himmet, tasavvufi bir terim olup "ermişlerin işleri kolaylaştıran manevi gücü" (Uludağ, 1995: 243) demektir.

2. *Şâh-râh-ı vasla dil oldum piyâde 'aşkla*
Durma ruh bulsun sözün mât olma sal ferzâne at

İkinci beyitte satrançla ilgili "piyâde (piyon), ruh (kale), mat ol- (yenil-), ferzâne (vezir), şâh" ifadelerine yer verilmiştir. Şâh ve mat kelimeleri, satrançta rakibin hamlesiyle en kıymetli taş olan şâhı koruyamayacak veya başka bir hâneye

oynatamayacak duruma gelip yenilmeyi belirten *şâh mat*, “şâh öldü” söyleyişini de hatırlatmaktadır (Altınay, 2009:178). Dil, satranç karelerinden her biridir. Piyon olan âşık, tek tek dil karelerini, yani rakiplerini geçip şâhın yoluna gitmektedir. Bu yolu kale kestiği için onu geçemeyince piyon, şâhın yanındaki veziri daha iyi kontrol etmek için ata “Veziri açmaza al, hareket etmeyecek konuma getir.” demektedir. Piyon küçük olmakla birlikte bazı yerlerde marifeti büyük bir taştır. Piyon tek tek bütün dil karelerini, yani rakiplerini, geçip şâhın bulunduğu kareye çıkınca vezir olabilir. Kale, âşığın şâhını satranç tahtasında alıp onu mat edebilir, yani maşuku rakibe kaptırabilir. Vezir ve kale, şâhı sıkıştırabilirler. Bunlara engel olup bütün taşların üstünden atlayabilecek tek taş vardır; o da attır. At hem kaleyi hem veziri tehdit edip açmaza alabilir. Maşuka seslenen âşık, “Ben tek tek dil karelerini geçiyorum, yanına gelmeye çalışıyorum. Sana gelmemi engelleyen kale ve veziri at ile tehdit et. Sakın teslim olma, yani mat olma!” demektedir.

Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin gönlü, aşkla kavuşmanın ana yoluna piyâde (yaya olarak savaşılan asker) olmuştur. Zira aşkıta vuslata erişmek, mücadeleyi gerektirir. Böyle bir durumda şairin gönlü, şâh konumundaki sevgiliyi korumak ve mat etmemek için, gerekirse kale (ruh), at, vezir (ferzâne) gibi hamleleri yapmaktan imtina etmemelidir. Ayrıca oyunda hamleleri akıllı ve mantıklı bir şekilde, yerli yerince (ferzâne) yapmak gerektiği de beyitte vurgulanmaktadır. Piyâde konumundaki gönül, ustalıkla ve bilgece (ferzâne) hareket edebilirse şâh konumundaki sevgiliye vasıl olma hakkına sahip olur.

Beyitte satrançla ilgili anlatımın yanında sözün incelikleriyle ilgili bir mana katmanı da dikkati çekmektedir. Buna göre sözün ruh bulması, (kale gibi) sağlam olması için gerektiği gibi (zamana ve zemine uygun) söylenmeli, atın üzerine vezir salınmalı ve gerekli hamleler yapılmalıdır. “Satrançta karşıdakini kıpırdayamaz hâle getirip onu yenmek” manasına gelen mat etmek deyimi, aynı zamanda “karşılıklı konuşma ve tartışmalarda muhatabı cevap veremez konuma getirmek” (Aksoy, 1984: 811; Ayverdi, 2011: 776) anlamını da ihtiva etmektedir. Piyâde kelimesinin, yaya savaşılan asker ve satrançtaki piyon anlamı dışında “herhangi bir marifeti veya ilmi bulunmayan kimse” (Mütercim Âsım Efendi, 2000: 608; Ayverdi, 2011: 999) anlamı düşünüldüğünde, böyle kimseleri mat etmenin kolay olacağı âşikârdır. Ferzâne kelimesi vezir anlamının yanında ayrıca “âlim, feylesof, bilgili” (Mütercim Âsım Efendi, 2000: 252; Ayverdi, 2011: 379) anlamını muhtevindir ve sözün bilgece söylenmesine işaret eder.

3. *Rûh evinden kiş neberd-gâh-ı ‘aşka at kopar
Şâh-ı ruhsârın aç ugrun kâkülün bir yana at*

Süleyman Şeyhî, gazelin üçüncü beytinde sevgiliyi merkeze alarak “ruh, ev, at, şâh, kiş” şeklindeki satranç terimlerine yer vermiştir. Aşk ile savaş meydanı ve satranç terimleri arasında ilgi kurulması, satrancın aslında savaş taktiklerinin esas olduğu bir oyun oluşuyla bağlantılıdır (Altınay, 2009: 178). Bu bağlamda, “savaş yeri, harp meydanı” anlamındaki neberd-gâh kelimesi (Ayverdi, 2011: 921), rakip taraflara ait taşların dizildiği satranç tahtası manasını akla getirmektedir. Zira beyitte geçen ev kelimesi, satranç tahtasındaki karelere karşılık gelmektedir. Beyitte aşk, satranç tahtasına benzetilmektedir. Böyle bir satranç tahtasında oyuncuların biri sevgili, diğeri âşıktır. Sevgili, yaptığı hamleyle onun atını yediği için Süleyman Şeyhî, rakibi bir yana atmasını istemektedir. Şair, aşkı harp meydanına, sevgilinin yanağını ise şâha teşbih etmiştir. Ruh (kale) evinden çıkan kişi, aşkın harp meydanına doğru atını hareket ettirir. Zaten *koparmak* fiili, at ile *koşturmak* manasındadır (Ayverdi, 2011: 695).

Sevgiliden beklenen, bir hırsıza benzeyen kâkülünü bir yana atıp yanağının şâhını açmasıdır. Klâsik Türk şiirinde yanak, parlaklığıyla ön plana çıkarken saç, çoğunlukla gece gibi siyahtır. Bu bağlamda, beyitteki siyah ve beyaz renkler, satranç tahtasındaki siyah beyaz taşları hatırlatmaktadır. Satrançta siyah taşlar savunmadadır. Satranç tahtasında hamle sırası kendilerine geldiğinde her iki tarafın da tek bir hamle hakkı bulunmaktadır. İki taşın aynı anda hamle yaptığı tek bir durum vardır. Şâh ve kale yer değiştirerek şâh daha emniyetli bir alana sürüklenir. Böylece kale, şâhı köşede emniyete alır. Bu hamleyi yapabilmesi için şâhın yanında bulunan fil ve atın açılması, yani hamle yapıp yerlerini değiştirerek buldukları alanın boş olması gerekmektedir. Maşuk tam savunmaya geçip kale, at ve fille kendini korumaya almış, ama bulunduğu yeri de belli etmiştir.

4. *‘İyşa ragbetden bilindi zâhidin maksûdu lîk
Dilberâ san’at ile el at kopar meydâna at*

Devam eden beyitte şairin muhatabı, yine sevgilidir. Diğer Klâsik dönem şairlerinde olduğu gibi, Süleyman Şeyhî’de de zahit, olumsuz bir karakterdir. Zahidin maksadı, zevk u sefaya olan ragbetinden anlaşılmıştır. Sevgiliye

⁷ Satrançta oyuncuların birinin bir taşı zorlaması ve bunu haber vermek için söylediği söz manasında bir satranç terimidir. (Ayverdi, 2011: 683).

seslenen şair, bir sanat göstererek duruma el atıp atını meydana doğru hareket ettirmesi hitabında bulunmuştur. Böylece sözü sanatlı söylemenin faydası ön plana çıkacaktır. Bir yönüyle de satranç tahtasında (meydan), at ile bir hamle yapması isteği dikkati çekmektedir. Diğer taraftan “san’at, at kopar, meydâna at” ifadelerinde “at” sesi, satranç oynarken taşların hem hareketini hem de sesini akla getirmektedir. Atın satranç tahtasındaki gidişi bir yan iki düz, yani büyük “L” şeklindedir. Bu harfin görünümü, Arap alfabesindeki lâm harfi gibidir. Şair, maşuka “meydanda at kopar” ifadesi ile lâm harfi gibi satranç tahtası üzerinde at koştur.” demektedir. Bu ifade, aynı zamanda “Binlerce lam harfi çizerek sanat yap!” manasındadır. Atın yelesi, sevgilinin saçları meydanda koşarken savrulur, açılır. Bu durumun sevgilinin bir mahareti olduğu dile getirilmektedir. Şiirin sözle ilgili anlam katmanı dikkate alınacak olursa, sanat kelimesi edebî eserde yapılan söz oyunu şeklinde de düşünülebilir.

5. *At evinden şeh-süvârım gayrı hıfz et hüsnüni*
Şâh önün doldur piyâde ‘asker ile dâne at

Devam eden beyitte şair, sevgili için “şeh-süvâr” (usta, iyi at binici) ifadesine yer vermiştir. Şeyhî'nin ona olan ikazı, önlemine alıp güzelliğini korumasıdır. Bunun için şâh evini, piyâde (piyon) askerle doldurmasını tavsiye etmektedir. Şair, beyitte yer alan “şeh-süvâr, şâh, ev, piyâde, asker” kelimelerini ilk anlamları yanında, satrançla ilgili manalarını da hatırlatacak şekilde kullanmıştır. Buna göre şâh, oyundaki en kıymetli ve arka sırada yer alan taştır. Onun ön saflarda olması risklidir ve mümkün olduğunca önde tutulmamalıdır. Güzelliğini ve kıymetini korumak için etrafını piyâde (piyon) ile sarıp korumak gerekmektedir. Bunu sağlamak için piyonu dâne (tuzak) olarak meydana atmak ve ileri sürmek daha mantıklı olacaktır. Siyah taşlarla oynayan maşuk, satranç tahtasında piyonları ve iki atı kendi önüne getirerek savunmaya geçmiştir. Bu şekilde kendini gizleyen sevgiliye hiçbir yerden ulaşmak mümkün değildir.

6. *Sarpa ugratma belâgatle sühan meydânın al*
Bu hayâl-i hâmdır doldurma seng-istâna at

Bir sonraki beyitte Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin muhatabı, şairlikle ilgili terimlere yer vermesinden anlaşıldığı üzere, bu defa kendisidir. Kendisini satrançta yenmenin, gerçekleşmesi imkânsız bir hayal olduğunu “hayâl-i ham” terkihiyle ifade eden şair, hamle yapmakta mahir olduğunu dile getirerek

rakibine meydan okumaktadır. Bu bağlamda, sarpa kelimesinin “satrançta işi zora sokmak” anlamı da düşünülmelidir. Seng-istân, “taşla dolu yer” manasında olduğu için şair, satrançta rakibin taşlarından kazandıklarını bir kenara doldurup yığıldığına, bu sebeple kendine güvendiğine işaret etmektedir. Gazelin ikinci anlam katmanı sözle ilgili olduğu için beyitte “belâgat, sühan, hayâl, ham” gibi edebî terimlere de yer verilmiştir. Şair, şiirde ham, yani işlenmemiş hayallere çok fazla yer vermemek gerektiğini ifade etmektedir. Bu tür hayalleri, taşlara benzeterek bunları şiirden uzaklaştırmak gerektiğini, “taşlık yere atmak” kelime gurubuyla anlatmıştır. Kendisine verdiği bir başka tavsiye de fazla sarpa sarmadan, belagatin imkânlarından yararlanarak, sühan (söz, şiir) meydanını hâkimiyeti altına almasıdır. Sevgiliye seslenen şair, satranç tahtasını zor bir yere çevirmemesini istemekte, insafli davranıp atı söz meydanına getirmesini söylemektedir.

7. *Şeyhiyâ berceste lâ-kaydâne tarh et nev-zemîn*
Bir gazel tanzîr edip ser-levha-i dîvâna at

Şair, tecrit sanatından istifadeyle kendisine seslendiği gazelin son beytinde, belki de bir bahis üzere oynadıkları oyunda kazandığını söyleyerek zaferini ilan etmektedir. Muhatabından -hâlâ cesaret edebiliyorsa- yeniden (nev-zemîn) taşları dizerek oyun kurup tanzim etmesini (tarh etmek⁸) istemektedir. Kendisinin bu durum karşısındaki kayıtsızlığını *lâ-kaydâne* olarak nitelendirmektedir. Zira yeni oyun için taşları tanzim edip hazırlama vazifesi, kaybedenindir. *Tarh etmek*, satranç için kullanıldığında “taş bırakmak” manasına gelmektedir.

Beyit sözle ilgili ikinci katmanı üzerinden anlamlandırılacak olursa Şeyhi'nin kendi şairlik gücünü methettiği görülmektedir. Bu bağlamda “bahs”; “karşılıklı konuşma, söz, sohbet, lakırdı” şeklinde düşünülürse “lâ-kaydâne”, “nev-zemîn”, “tarh etmek” tabirleri ayrıca anlam kazanmaktadır. Köstendilli, “nev-zemîn, tarh et, lâ-kaydâne, ser-levha-i dîvâna at” ifadeleriyle şiirinin hem yeni bir tarza sahip olduğunu hem de divanın başına yazılacak kıymette bulunduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan şair, “nev-zemîn” ifadesini kullanarak şiir vadisinde yeni bir tarz açtığını (Yılmaz, 2018: 1662) ifade etmek istemiştir.

⁸ Tarh etmek, bugünkü satranç dilinde kullanılmamakla birlikte eski edebiyat beyitlerinde geçmektedir. “Bir taşı almak için başka bir taşı feda etmek, o taşı oyundan çıkarmak, oyunun başında acemi oyunculara karşı herhangi bir taşı (özellikle veziri) çıkarmak, yani vezirsiz oynamak demektir. (Arslan, 2000: 24).

SONUÇ

Çalışmada, Köstendilli Süleyman Şeyhi'nin satranç terimleriyle kaleme aldığı bir gazeli değerlendirilmiştir. Yedi beyitten oluşan gazelde; “at sürmek”, “himmet-i merdâna at”, “şâh”, “ev”, “piyâde (piyon)”, “ruh (kale)”, mat ol-(yenil-), ferzâne (vezir) ifadeleri gibi satrançla ilgili birçok unsura ve çoğunlukla birden fazla anlama gelecek şekilde yer verilmiştir. Diğer taraftan, “fâris-i Mısır-ı hayâl-i tab” terkinde yer alan “fâris”, “hayâl” ve “tab” kelimeleri gibi şairlikle ilgili unsurlar da söz konusu edilmiştir.

Gazelin tamamında satranç terimlerinin ön plana çıkması şiirin “yek-âvâz” bir görünümde olmasını sağlamıştır. Her ne kadar gazelde satrançla ilgili kavramlar dikkati çekmekte ise de şair, ikinci anlam katmanında söz söyleme yeteneği ve sözün incelikleriyle ilgili hususları, âşık-sevgili ve rakip arasındaki münasebeti de dile getirmiştir. Şiirin bir söz sanatı olduğu düşünülecek olursa, bu gazel Köstendilli Süleyman Şeyhi'nin şiir vadisindeki tecrübesini ve maharetini ifade etme çabası olarak da düşünülebilir. Nitekim şair, hüsn-i maktada, dikkati kendi üzerine çevirmiş, satranç konusunda ne kadar yetenekli ve yenilmez olduğunu söylemiştir. Beyitte “belâgat, sühan, hayâl, ham” gibi edebî ifadelerle yer vererek kendisinin aynı zamanda şiir vadisinde de mağlup edilemeyeceğini ifade etmiştir. Makta beytinde ise, “nev-zemîn, tarh et, lâ-kaydâne, ser-levha-i dîvâna at” ifadelerini yine ikili bir anlam bağlamı içinde söz konusu etmiştir. Kendisinin hem satrançta hem de şiirde daimî olarak galip geldiğini âdeta dosta düşmana ilan ederek şiirini tamamlamıştır. Ayrıca “nev-zemîn” terkinbiyle şiirde açtığı yeni yola dikkati çekmektedir. Nitekim satranç terimleriyle yazılan diğer gazellerden onu farklı kılan yönü de, ikinci anlam katmanında söz ve şiir söyleme gücü ile ilgili hususlara vurgu yapmasıdır.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Namık (2008). “Klâsik Türk Şiiri Tenkid Terimi Olarak “Muhayyel”, “Pür-Hayâl” ve “Hayâl-engîz”, 38. *ICANAS/ Bildiriler/ Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri I*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*, Dördüncü Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2005). “Manastırlı Celâl’in Satranç Terimleri İle Yazdığı Gazeli”, *TÜBAR*, XVIII, s. 7-16.
- ALTINAY, Ramazan (2009). “Satranç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, c. 36, ss. 178-181.

- ARSLAN, Mehmet (2000). "Divan Şiirinde Satranç ve Satranç İstilahları", *Osmanlı Edebiyat-Tarih Kültür Makaleleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, ss. 1-25.
- BÜLBÜL, Tuncay (2014). "Şeyhî, Molla-zâde Şeyh Süleymân Şeyhî Efendi (d. 1163/1749-1750 - ö. 1235/1819-1820) divan-tekke şairi (*Divan-Tekke / 18. Yüzyıl / Türkiye Dışı*)", [SEYHÎ, Molla-zâde Şeyh Süleymân Şeyhî Efendi \(yesevi.edu.tr\)](http://seyhi.molla-zade-seyh-suleyman-seyh-efendi.yesevi.edu.tr) (Erişim Tarihi: 06.02.2022).
- CEYHAN, Semih (2010). "Süleyman Şeyhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, c. 38, ss. 108-109.
- ERCAN, Ayşe Beyza (2021). "Satranç: Doğu Medeniyetinin Batı'ya Bir Hediyesi", *HUMANITAS- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (18), ss. 74-95.
- KAMAN, Sevda- GÜRİŞİK KÖKSAL, Bihter (2016). "Nusret Ali Han Dehlevî'nin Satranç Risalesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/20, ss. 321-356.
- KAPLAN, Yunus-POYRAZ, Yakup (2010). "Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Oyunlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı- Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı*, Volume: 3, Issue: 15, ss. 151-175.
- KAYAOKAY, İlyas (2018). "Divan Şiirinde Satranç Terimleriyle Yazılmış Manzumeler", *ESTAD (Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi)*, C. 1, S. 1, ss. 245-268.
- Köstendilli Süleyman Şeyhî, *Dîvân-ı Şeyhî-i Köstendîlî*, İstanbul Üniversitesi TY. 1784, 27b-28a. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty01784.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2022)
- KUNDAKCI, Mustafa (2018) *Köstendilli Şeyhî Divanı*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, 4. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Muhammed b. El-Hâşimî ed-Dimaşkî (2011), *Âriflerin Satranç Enîsu'l-Hâifin ve Semîru'l-Âkifin fi Şerhi Şitrancı'l-Ârifin* (Tercüme: Ali Vasfi Kurt), İstanbul: KİTSAN KİTAP.
- MUM, Cafer (2013). "Nefî'ye Giden Yolda Fahriye Şairi Olarak Bâkî", *Prof. Dr. F. Tulga Ocak'a Armağan*, ss. 218-230.
- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*, (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORHAN, Kübra Zümrüt (2021). "Tasavvufî Hakikatlerin Sembollerle Anlatılması: Alâüddevle-i Simnânî'nin Risâle-i Şatrancıyye Adlı Eseri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, S. 1, ss. 191-217.

- ÖZTÜRK, Furkan (2007). *Bakî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ŞAHİN, Kürşat Şamil (2016). "Ahmet Feyzi'nin Şatrançnâme-i Rüşdiyyesi Firdevsî-i Rûmî'nin Şatrançnâme-i Kebîr'inden İntihal mi?", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 9, S. 47, ss. 157-168.
- ULUDAĞ, Süleyman (1995). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- ULUĞTEKİN, Murat (1994). *Eski Türk Edebiyatında Satranç ve Tavla*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ULUYÜZ, Buğra Oğuzhan (2014). *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranç-nâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- YILDIRIM, Birol (2019). *Kesret Çarşısında Bir Hikmet Dükkanı: Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- YILMAZ, Ali (2020). "Köstendilli Süleyman Şeyhî, Hayatı, Eserleri, Türk-İslâm Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneği İçindeki Yeri", *Câmî-i Rûm-îli Köstendilli Süleyman Şeyhî*, (Editörler: İsmail Güleç-Ömer Said Güler), İstanbul: VAKAR Vakıf Araştırmaları Merkezi Yayınları, ss. 13-41.
- YILMAZ, Ali (1989). *Köstendilli Süleymân Şeyhî*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YILMAZ, Kadri Hüsnü (2018). "Divan Şairlerinin Meydan Okumaları ve Kendi Şiirlerine Nazire İstekleri", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 7/3, ss. 1660-1678.